

Németh László

A magyar nyelv ereje és gyengéi

(1953)

■ A fordítónak – ha gondolkodik azon, amit csinál – akarva, nem akarva nyelvesszé kell lennie. Csak hogy az ő nyelvészkedése különbözni fog a hivatásos nyelvésztől. Ő a nyelv inait működés közben figyeli; ha azok anatómusok, ő fiziológus. A másik különbség, hogy ő mindig hasonlít; nem annyira egy nyelv sajátosságai érdeklik, mint két nyelv különbsége.

A fordítás mindig mérkőzés is: hogy tudom ugyanazt a magam nyelvében is megcsinálni. E versengés közben úgy vagyok, mint a lovas, aki egy másik lovassal vív; nemcsak kettőnkől függ a verseny, a lovainktól is. Az ember hol bosszankodik a lovára – a nyelvre –, hol büszke lesz, közben kitanulja jó-rossz természetét, rájön, hogy lehet hibáit elpalástolni, erényeivel kiegyenlíteni. Így lesz a fordító nyelvnevelő vagy, ha úgy tetszik: nyelvvidomító.

A nyelvnek természetesen más-más erényei, hibái kerülnek felszínre, aszerint, hogy melyik nyelvvel kell versenyezni. Aki a latin tömörséggel küzd, mást érez, mint aki a francia szabadsággal. S aki kínáiból vagy négerből fordítana, bizonyára megint egészen más természetét ismerné meg nyelvünknek, mint akik az indogermán nyelvek s két egymást követő civilizáció köreiben forgunk. Ő tán észre sem venne sok mindent, ami nekünk csak azért gond, mert európai nyelvek vívmányait szeretnénk egy más jellegű nyelvben, ha nem is utánozni, de újra kicsikarni. Természetesen az európai nyelvek mai alakját épp az a civilizáció alakította ki, amely lassan a világ civilizációja lesz, s így egyáltalán nem hiábavaló nyelvi erényeivel a magunk módján lépést tartani. Ahogy a tudomány eredményeit csak a tudomány nyelvén lehet közölni, az európai civilizáció különféle nyelvei alatt is átvonul a nyelvi lehetőségeknek, konvencióknak egy rendszere, s az egész civilizációt érdeklő felismerések közlése ahhoz van kötve, hogy mennyire van meg ez a rendszer a mi nyelvünkben is. A magyar nyelvet a fordítónak, akármilyen nyelvből fordít, e láthatatlan világ nyelvhez kell mérnie s amennyire lehetséges: nevelnie.

A magyar nyelv gyengéi

A fordító a magyar nyelvnek nem azoktól a fogatkozásaitól szenved legjobban, amelyek miatt felületesen ítélő vagy ellenségesen érző nyelvészek elmaradt, barbár nyelvnek kiálthatják ki. A magyar nyelv például, igaz, nem tesz neki különbséget a főnévvel jelölt dolgok közt. Ennek a hátrányát azonban a fordító alig érzi; amit sajnál, tán annyi, hogy a harmadik személyben mért nincs az ő névmáshoz egy nőnemű „ő”, akkor társalgásokban, hivatkozásokban nem kéne mindig külön kitenni, hogy férfiről vagy nőről beszélünk-e. A nem hiánya legföllebb egy csomó szép nyelvi atavizmustól szabadít meg, amint a leggyorsabb fejlődésű indogermán nyelv, az angol maga is megszabadította magát. Annak az indogermánokat meglepő hiánynak sem látjuk hátrányát, hogy mellékneveinket még a többes számú főnévvel sem egyeztetjük, ha csak a jelző szoros főnév elé tapadását nem akarjuk ezzel magyarázni. Más hiányok pedig, mint a cselekmény idejének pontatlanabb jelölése, csak látszólagosak; valójában a magyar nyelvben is elég finom consecutio temporum működik, s az igeidők jelöléséért s viszonyításáért kárpótolt a cselekvés jellegének (kezdő, mozzanatos, tartós, ismétlődő stb. voltának) változatos rögzítése.

Jóval többet szenvedünk a magyar jelző lomhaságától; hogy legföllebb mint értelmezőt lehet a jelzett szó mögé vetni. A latin vers diákszomorító tökéletességét jórészt annak köszönhetjük, hogy a jelző ott két-három szó távolságából is megőrizte kapcsolatát a jelzett szóval. Más indogermán nyelvek ha ebben nem is tudták utánozni, de mint orosz szövegekben, főként bemutatásoknál gyakran látjuk, a főnév mögé mondatokat megtakarító jelzőket raknak, amelyekben egy egész arckép elfér, még az is, hogy Oblomov vendégének címer volt a gombján. Ezt a sok jelzőt a magyar főnévnek, ha nem akarja önálló mondatokként kihullatni, mind maga elé kell fogni az ölébe, folyton előrébb s előrébb kapva, ahogy újabb és újabb jelzőket nyálából magához. Tizennyolcadik századi fordí-

tásainkban néhol szinte mulatságos a jelzőnek ez a főnév előtti torlódása. Egy-egy jelző mondatra bontásában, a sok akiben-amelyben viszont van valami ügye- fogyott.

Igaz, hogy az angol is ilyenformán van csak a jelzővel, de ott legalább a participiumos szerkezet a főnév mögé vethető, s elviszi a jelzői vérbőség egy részét: míg magyarul a melléknévi igenevek – jelen idejűek és múlt idejűek – eltekintve, hogy hosszuknak is határt szab az ízlés, szintén a főnév elé kerülnek. Azonkívül az angolban a legnagyobb mértékben megvan az a szerkezet, amelyet határozói jelzőnek vagy értelmezőnek lehetne nevezni, s egyik fő oka, hogy ez az „atomizált” nyelvtenű nyelv némely írójánál szinte a latinra emlékeztető szintetikus tömörségre képes. Egy könyvről, amely az asztalon van, s magára vonta a figyelmemet, a legtöbb indogermán nyelv azt mondja: a könyv az asztalon magára vonta a figyelmemet. Itt az asztalon formailag határozó, valójában azonban jelző, megmondja, hogy melyik könyvről van szó, az asztalon levőről. Tulajdonképp magyarul is lehetne ilyen határozó jelzőket használni, én magam is mellette vagyok, hogy az előbb leírt mondatot jó magyar mondatnak tekintjük, de kétségtelen, hogy némi nyelvhelyességi kód van az így beiktatott asztal körül, s minden lelkiismeretes lektor kötelességének éreznék, hogy az asztalon levő vagy még inkább heverő könyvre javítsa. A sok „folyó”, „való”, „származó” s más hézagöltő szavak (az ellenség-gel folytatott harc, a fővárostól való elszakadás stb.) mind a magyar fordító megtorpanását jelzi, hogy az indogermán nyelv határozó jelzőjét hasonló szerkezettel (a harc az ellenséggel, az elszakadás a fővárostól) adja vissza.

A jelzőnek a mi művelődésünkben nemcsak az a hivatása, hogy valami fontos, szemléletes képet teremtő sajátosságával világítsa meg a tárgyat; szellemi vívmányainak nagyrésze a szabatos, körülhatároló elemzés gyümölcse, a jelző nálunk éppúgy, mint a jelzős összetétel: megszorít és szétbont, meghatározást ad, s nem közömbös, hogy egy nyelv „jelző laboratóriuma” milyen könnyedén működik; maga a nyelv (mint a francia, de az angol és orosz is) segít-e a csipeszem alá került dolog szétszedésében, vagy krétakori, monstruozus jelzőképzőivel elbátortalanít tőle. A jelző megmozgatása, értelmező-szerű hátradobása, a határozó jelző megszoktatása olyan feladata tehát a fordítónak, mellyel ízlés és magyarság határai közt akkor is kísérleteznie kell, ha ízléstelenséggel és magyartalansággal vádolják meg érte.

Másik gyakran érzett hátránya a magyar nyelvnek, hogy a mondat-megtakarításban, ami a tömör fogalmazás egyik ismertetőjele, az igenevei nehézkesebbek. Minél több ágú a gondolat, s minél jobban utána megy a

nyelv ezeknek az ágacskáknak, annál nagyobb a becslük azoknak a nyelvtani szerkezeteknek, amelyek egy új mondatnyi leágazást takarítanak meg, s ahol egy új állítmányra, tehát új mondatra volna szükség, egy igenévvél, tehát tárggyal, határozóval vagy jelzővel intézhetjük el, amit közölni akartunk. A latinul tanulók emlékezetében nemhiába marad meg az accusativus cum infinitivo és az ablativus absolutus emléke: a mondat-megtakarítás két klasszikus módja ez, amely másképp a modern nyelvekben is megvan: főnévi igenévvél alanyi, tárgyi célhatározói mellékmondatokat lehet megtakarítani, participiummal pedig idő-, okhatározót és vonatkozót. A magyar nyelv mind a kettőre képes, csak korlátozottabban, s ez a korlátozottság nem tisztán belső: a félreértett helyes magyarság nevében kívülről is megszorítják. Minthogy a magyar nyelv igen sokszor ellenáll, nem hajlandó az indogermán nyelveket követni, tehát az a „magyaros”, ha akkor is undorodik ezektől az indogermán (vagy éppen indoógermán) fogásoktól, amikor nem esne nehezére.

A főnévi igenév oda tehető a magyarul bizonyos értékítéletet jelentő melléknevek elé: jó sétálni, szép tanulni, csúnya hazudni; a melléknév ilyenkor állítmány, a főnévi igenév alany. Hasonló szerkezet az, amikor a melléknév helyén egy személytelen ige van: kell látni, lehet menni, szabad mondani, illik tudni. Következő fok, amikor egy lelki tevékenységet jelentő igehez csatlakozik a főnévi igenév: akar utazni, tud hallgatni, vágyik szeretni, retteg egyedül maradni. Ezeknek az igeeknek azonban a száma magyarul elég kicsi; azt, hogy örvend maradni, már nem mondhatjuk; de nem lehet főnévi igenevet tenni a gondolat, mondat, parancsolást jelentő egyetlen igehez sem. Az ilyen igeokről a magyar tárgyi mellékmondatban fűzi le, amit az indogermán nyelvek főnévi igenévvél csatolnak hozzá. Örülök, hogy maradhatok; megparancsolta, hogy itt maradjak. Az igeeknek egy másik csoportja a helyváltozást jelentő ige: fut, ugrik, repül, megy. Ezekhez magyarul is lehet főnévi igenevet tenni (siet megnézni), de ezeket is kényelmesebb külön célhatározói mondatokkal kifejezteni (ugrik megnézni – ugrik, hogy megnézze). Az, hogy egy-egy igecsoport mellett melyik nyelv hogy tűri a főnévi igenevet, nagyon jellemző arra a nyelvre. A magyar ige általában merevebb ebben a tekintetben, mint például a német vagy orosz, az utóbbiban még az is lehetséges néha, hogy nem azonos alanyú mondatot beolvasszon, például: azt ajánlotta, hogy menjünk ki Jekaterinohfba.

A participiumos szerkezetek visszaadására melléknévi és határozói igeneveinkben megvolna a megfelelő forma: ezeket azonban részben a nyelvszokás, részben a szoktatás erősen szorítja kifelé. A legjobban a jelen ide-

jú melléknévi igenév állja a sarat: „eget, földet megrázó mennydörgés.” De ez körülbelül a maximális hossza is a vonatkozó mondatnak, amely jelzővé alakítható vele. Múlt idejű melléknévvél három szónál hosszabb jelző nemigen képezhető: a finom porrá szétesett csontok. A ván- vénes határozói igenevet, amely előidejű időhatározói mondatokat rövidít meg (bevén a várat), nem teljes joggal nyelvi anakronizmusnak tekintjük, sőt orosz fordításoknál azt is megkínávják újabban, hogy a -va -ve szerkezeteket is vagy főmondatá önállósítsuk, vagy egyidejű határozó mondatall (miközben, ahogy) fordítsuk le. S kétségtelen, hogy az élő nyelvben van egy kis húzódozás ezektől a formáktól, eredeti magyar szövegben bizonyára ritkábban fordulnak elő, mint fordítottban.

A magyar nyelvnek ez a húzódozása az igenevektől indokoltá teszi, hogy a mondat-megtakarítást, ha lehet, más főnévi szerkezettel oldjuk meg. A főnévi igenévnek a magyarban édestestvére az -ás -és végű főnév, s ez „-ra” raggal sokszor takarít meg célhatározói mondatot. Keresésére indultak: elindultak, hogy megkeressék. A módhatározói és időhatározói participiumok igen sokszor még összebb vonhatók jelzős főnévvel, amelynek jelzője a participium, vagy összetett szóval: fejét lehorgaszta – lehorgasztott fejjel; dolgát elvégezvén – dolga-végeztével. Az egyidejűség kifejezésére jó a melléknévi igenév -ban -ben alakja: elmenőben benéztem hozzá. A módhatározói igenév igen sokszor egyszerű adverbiummal fordítható: tűnődve nézett rá – tűnődően nézett rá. Ezek a formák még szorosabbak, mint a participium. A mellékmondatot egész egyszerű mondatrészzé teszik, s a magyar nyelv tömörítésének fontos nyelvtani formái lehetnek.

A magyar nyelv húzódozása az igenevektől, főként a főnéviectől, felfogható bizonyos absztrakció-iszony jeleként is. A lelki tevékenységet jelentő igék nem szívesen lépnek olyan kapcsolatba, amely szinte segédigévé halványítja őket, s a beemelt igék sem szeretnek kéz-láb – konkrétizáló ragok – nélkül mint vértelen infinitivusok megjelenni. A magyar nyelvnek ezt az absztrakció-félelmet a fordító lépten-nyomon érzi máshol is. Minden fordító tudja, hogy az oroszban legalább öt olyan összetett ige van, amelyet a magyarban legjobb van-nal fordítani. Mind az öt ige a létezés módját viszi bele, sajátságos elvontabb árnyalattal, mint „találtatik”, „megnyilatkozik”, „bizonyul”. A magyarban lehet utánozni ezeket a kifejezéseket, s nem a van az egyetlen ilyen ige. Az ige absztrakt helyettese: a belőle képzett elvont főnév, s az a mondat, amely a cselekvést elvont főnévvel jelzi, az absztrakció magasabb emeletén jár. A magyar általában húzódozik ettől az emeletől, még ha grammatikailag győzi is. Nem

fordítjuk le eredeti absztrakciós fokán a mondatot, amely oroszul szó szerint így hangzik: „elmélyedt magának másokkal való összehasonlításában”. Hanem: „elmélyedt benne, hogy magát másokkal hasonlítsa össze”.

Mi magyarok szeretjük fogyasztásainkat erényeinknek feltüntetni, s itt is hajlandók vagyunk kérkedni azzal, hogy nyelvünk milyen érzéki, konkrét; nem bírja, ami elvont, ködös. Azonban az érzékletességnek is megvan az ideje, meg az elvontságnak is. Az absztrahálás, az érzéki ballaszt kidobása (hogy a képzet mint jel könnyebben szálljon, kapcsolódjék) a magasabb gondolkodás feltétele, s egyáltalán nem olyan szerencse, ha a nyelvnek eközben minduntalan le kell állni, s olyan konkrétumokba kapaszkodnia, amelyeket a gondolkodás abban a pillanatban valóban nem érint. Az ilyenfajta „érzékletesség” éppúgy nem érdem, mint a magyar nyelv sokat emlegetett mellérendelő természete. Ha a mellérendelő jelleg valóban azt jelentené, hogy mi csak egyszerű, színes mondatokat tudunk egymás mellé tenni, s nyelvtanilag nem győzzük az egy gondolat minden polipkarját külön követő „alárendelő” mondatépítést, akkor ez inkább hiba volna. Én azonban a Tolsztoj-fordításnál arról győződtem meg, hogy ez nincs így; a mellérendelés: inkább csak az építőkövek tömbszerű sorakozását, ciklopszkötését jelenti, de nem a nagy mondatépítés lehetetlenségét. Az absztrahálással, attól félek, nem így vagyunk, s a magyar nyelv készségeinek a fejlesztése (tehát nem erőszakolása!) ebben az irányban csak gondolkozóink munkáját könnyítené, anélkül hogy költőink érzékletességét fakítaná.

A magyar nyelv ereje

Ha az ember a magyar nyelv erejére gondol, alig juthat más eszébe, mint a tömörsége. A magyar nyelv ezt a tömörséget elsősorban az igéjének köszönheti. A latin nyelven kívül egyet sem tudok, amelyben az igének olyan nagy szerepe lenne, mint a magyarban. Mint a latinban, a magyarban is az ige a tő, amely a legbujábbban hajt; figyeljük meg, képzőink milyen nagy hányada vezet igéből igébe vagy névszóba, s aránylag milyen kevés az olyan képző, amely névszóból alkot főnevet vagy igét. S a magyar ige abban is emlékeztet a latinra, hogy nem szorul rá a névmások örökös mankójára: az indogermán nyelv – még az orosz is – személyes névmás nélkül csak parancsolni tud, a latinban és a magyarban az ige ragjaiban hordja alanyát is.

De a magyar ige tovább megy, tárgyát is magába tudja szedni. Mint vad a ráakaszkozó kutyákat, úgy rázza le azokat a névmásokat, segédigéket, de általában az apróbb szavakat, amelyek a szolgál fordításban fülét-farkát fogják. A magyar ige ebben a szlávra emlékeztet; fontosabb-

nak érzi, hogy a cselekvés pillanatnyi, tartós, ismétlődő természetét, mint időbeli elhelyezkedését jellemezze (bár eszközeihez képest abban is elég leleményes) – amiről más nyelvekben külön szavak vagy fakó segédigék számolnak be, ő elvégzi képzőivel: nem gyakran fut, hanem futkos, nem mozogni kezd, hanem mozdul, nem aprókat szökik, hanem szökdel.

Az apró szavaknak ez az irtása azonban folyik az igétől távolabb is. A névelő nyelvünk szoros együttélését bizonyítja a középkori Európa népeivel: azt, hogy a mutató névmást lassan minden olyan szó előtt kítettük, amely után egy vonatkozó mondatot tudnánk függeszteni (a ház: az a ház, amelyről épp beszélünk), sokat lazított nyelvünk tömörségén, s így újabb íróink törekvése, hogy a névelőt, ahol lehet, visszanyomják, fattyúhajtások jogos visszanyírásának látszik. De nemcsak a névmások, határozók, névelők ellen folyik a hadjárat: kötőszóink számát is apasztjuk. Nemcsak mellérendelő kapcsolatokat oldunk meg kötőszó nélkül, „és” helyett vesszővel, az ellentétet „hanem” helyett szórenddel, kötőjellel, a magyarázót kettősponttal, de alárendelő mellékmondatok is igen gyakran kötőszólan éléldnek a szövegbe. Tárgyi mellékmondatok elől elmarad a „hogy”, a főmondat, ha rövid, a közepébe ékelődhet („erre látta, azt mondja, a vadászt”), okhatározói mondatokat a fordításban önálló magyarázó mondatra önállósítunk. Ahol pedig a kötőszó kitétele elkerülhetetlen, simulóvá tesszük, a mondat mélyibe bújtatjuk, a „de” és a „mert” helyébe ezért kerül az alany mögött kuksoló „azonban”, „ugyanis”, ezért olyan sok az utánajövő s előttehaladó szóval összeolvadó „s” meg az „is.”

Milyen hajlamok dolgoznak ebben a tömörítésben? A nyelvbe színt, érzékiséget csak a főnevek, melléknevek s igék visznek (a főnevek közül is inkább csak a konkrétak), a többi szó természetűtől fakó: zenéje lehet, de színe nincs. Minél nagyobb egy nyelvben az igék, főnevek aránya a törmelékszavakhoz viszonyítva, annál több reménye van a ragyogásra. (Persze nem az ilyen értekező prózának, amelyet most írunk.) Másrészt a törmelékszavak kiszórása, a mondatok kötőszó nélküli egyberovása lehetővé teszi, hogy nagy tömbökből monumentálisán építsük nyelvünket. A nyers, érzéki monumentalitásnak ezt az igényét jól szolgálja a magyar nyelv hangrendszere. A magyar nyelv magánhangzóban gazdagabb, mint a szláv és germán nyelvek, viszont nem olyan fuvolaszerűen magánhangzós, mint a finn. A legközelebb a román nyelvekhez áll; ha keménységi fokát is figyelembe vesszük: a latinhoz és spanyolhoz. Férfias nyelv. Egy kicsit olyan, mint ahogy Berzsenyi írta a magyar táncról: férfierő kell hozzá. Aki a magyar nyelv szellemében ír, tollának férfiasnak kell lennie, ha maga tán nem is az.

Kétségtelen, hogy a nyugati fejlődés követése sokban kiforgatta a magyar nyelvet ebből a tömörségből. Nyelvújításunk olyan csínosságot és kényeskedést próbált ráerőltetni, amely teljesen idegen tőle. Sok olyan tömörítő szerkezete van a magyar nyelvnek, amelyet nem használunk ki eléggé. „Nevettükben”; milyen grammatikai remeklés van egy ilyen alakban. Ha valaki tanulmányt írna nyelvek sűrítő vívmányairól: bele kéne venni. Mi azonban ahelyett, hogy „majd megpukkadtak nevettükben”, már-már szívesebben mondjuk: „annyira nevettek, hogy majd megpukkadtak belé”.

Nagy stilisztáink azok, akik a magyar nyelvnek erre az alaptermészetére emlékeztetnek. Igaz, hogy ezek a stiliszták, Móricz Zsigmondot kivéve, többnyire költők voltak: Berzsenyi, az öreg Vörösmarty, Vajda, Ady; – bár tömörségen nem kell épp valami bölömbikahangot érteni: Csokonai, Mikes bája, József Attila bizarr logikája is lehet tömör; a tömörségnek teljes a spektruma, gondoljunk a latin irodalomra. Más kérdés, hogy összefér-e ez a magyar tömörség azzal, hogy újkori nép vagyunk, olyan civilizációban élünk, mely nagy vívmányait az elemzésnek köszönheti? Másképp úgy is fogalmazhatjuk: mennyiben oka ez a tömörség azoknak a fogyatkozásoknak, amelyeket az előző fejezetben megállapítottunk?